

IV. Összegezés

Munkánk végére érve összegezzük kutatásaink eredményeit és tanulságait. A bevezetőben említettük, hogy kutatóterületünk sem földrajzi, sem néprajzi jellemzői alapján nem különül el környezetétől, s körülhatárolása alapján véve a közigazgatási határok nyomán történt. Kézenfekvő, hogy a föltárt jelenségek elterjedése e határokhoz nem köthető, ezért fölvetődhet, miért éppen így vontuk meg a kutatás határait. A Szeged tőszomszédságában fekvő Tisza—Maros közti községeket — Szőreg, Deszk, Újszentiván, Tiszasziget, Kübekháza — azért nem vontuk be kutatásainkba, mivel ezek határa, a Bánság (1919 előtt Torontál vármegye) természetföldrajzi és demográfiai jellemzőit tekintetbe véve más táj. Földjük kizárólag kötött, folyó melléki öntéstalaj, lakosságukban pedig Szőregen, Deszken, Újszentivánon számottevő a szerb, Újszentivánon, Kübekházán a német nemzetiség aránya. Igaz, e települések gazdasági és művelődési szempontból régóta Szeged vonzáskörzetéhez tartoztak, és magyar népességükben is vannak szegedi gyökérzetűek — de célszerűbbnek látszott egy homogén, kizárólag magyar népességű terület települési képét vizsgálóra venni.

Északon a gyűjtőterület határának megvonása kis eltéréssel, Szeged és a Pallavicini uradalom egykori birtokhatárát követi, amihez hozzátehetjük, hogy a területünkkel szomszédos két település, Csanytelek és Tömörkény már a csongrádi „kistáj” része, ezért egy Csongrád város körzetére kiterjedő néprajzi kutatás terepét kínálkozik.

A Duna—Tisza közti homokhátság felé kutatóterületünk határa — Ötömöst és Pusztamérgest kivéve — Szeged és Dorozsma több évszázados közigazgatási határával esik egybe.

Valamennyi szomszédos településen végeztünk tájékozódó, főleg népi építészeti anyaggyűjtést, ami — az eléggé szórványos szakirodalommal kiegészítve — lehetővé teszi a környező tájakkal való egyezések és különbözőségek legalább utalásszerű jelzését.

1. A táj településformái az Alföld településrendszerében

A táj települési képét és annak változásait a 18. század elejétől a 20. század közepéig mutattuk be. Vizsgálatunk kezdő- és végpontja között a települési kép jellegében és a településformák arányát tekintve jelentékenyen megváltozott.

A 18. század elején a tájon mindössze három *zárt település* létezett. Szeged városa, Győ (a későbbi Algyő) és Tápé. A zárt települési formációk — faluk — további alakulása röviden összegezhető. A feudális korban két telepesközség jött létre területün-

kön: Dorozsma (1719) és Kistelek (1776). Mindkét telepítéssel más nagytájról való népelemek — Dorozsmára jászok, palócok, Kistelekre szlovákok és németek — is kerültek tájunkra, de hatásuk a telepesközségek települési és építészeti képén nem mutatható ki.¹

A legújabb korban három falu bontakozott ki tájunkon. Sándorfalva telepítése (1879) a földesúri falutelepítés klasszikus példája, annak jellegzetes gazdasági-társadalmi háttérével és következményeivel. Eredetileg az árvízkárosult Algyő lakosainak letelepítésére ajánlott föl Pallavicini Sándor 300 kat. hold homokhátságot, de mivel az algyőiek többsége ragaszkodott „ősi” lakóhelyéhez, a házhely-osztást meghirdették az egész monarchiában. Föld és ház nélküli szegényparasztkok, törpebirtokosok viszonylag rövid idő alatt megülték a kimért 597 házhelyet. Túlnyomó többségük a környékről, a vizsgált tájról származott.

Ötömös és Mérges pusztának a századfordulón történt eladása révén sűrű tanyahálózat bontakozott ki, de mindkét pusztán néhány utcás zárt településmag is létesült — elsősorban tőke nélküli, a pusztamérgesi szőlőtelepeken munkaalkalmat találó szegényparasztkok letelepedésével.

Létezett azután a Pallavicini uradalom területén egy ún. „eszmei község”, Sövényháza, amelyet 1870-ben szerveztek ilyen közigazgatási egységgé — anélkül, hogy a sövényházi kastély, vagy a közeli major körül bármiféle települési csomósodás keletkezett volna. Településtörténeti és közigazgatási furcsaság, hogy az uradalmi birtokon, a *Baksi szálló*ben uyanakkor létrejött egy több utcás falu, amelynek 1910-ben 936 lakosa volt, de az eszmei község külterületi lakott helyének számított — akárcsak a határban szétszórt majorok.²

Bemutattuk a századforduló óta Szeged és Kiskundorozsma határában bontakozó tanyaközpont-csírák alakulásának összetevőit. Bár századunk közepe felé a falusodás spontán hatóerői több helyen erősödtek, tájunk két legnagyobb tanyás településének határából csak vizsgálataink végpontján, közvetlenül a tanácsrendszer szervezése (1950) előtt, illetve azzal egy időben létesültek önálló közigazgatású tanyaközségek, amelyek kialakulásának és fejlődésének körülményei önálló kutatást érdemelnek.³

A tanyás településforma vizsgálatában igyekeztünk az utóbbi években is gazdagodó településtörténeti és néprajzi szakirodalom által kimunkált szempontokat hasznosítani. A tanyák kialakulását illetően figyeltünk arra, milyen tulajdonú (birtoklású) földeken, milyen jogi és használati feltételek mellett létesültek. E tekintetben a tanyásodásnak több változatát mutattuk be, melyeket összegezésül szükségesnek tartunk rendszerezni:

1. *A korai szállások, majd a tanyák magán birtoklású földeken keletkeztek Szeged szabad királyi város és Dorozsma szabad jogállású kiskun mezőváros határában — egészen a közlegelők felosztásáig.*

Az egyéni birtoklású földeket a tanyakialakulás alapvető feltételeként ismeri a

¹ A Kistelekre települt szlovák és német családok — a környékről származó magyarokhoz hasonlóan — nem sokkal a letelepülés után tanyát építettek és onnan művelték földjeiket. A Dorozsmára települt jászok 18. század eleji települési viszonyai még további vizsgálatot igényelnek.

² A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. M. Stat. Közl. Új sor. 42. Bp. 1912. 540—541. Sövényházának nem volt falumagja, ezért nevezték „eszmei község”-nek. A népszámláláskor legnépesebb „lakott helye” a *Baksi szálló*, mely településnéprajzi szemszögből falunak tekinthető: több utcás település, melynek elemi népiskolája, imaháza, szatócsboltja, csendőrköze is volt.

³ A Szeged környéki tanyaközpontok, majd önálló közigazgatású tanyaközségek 1949—1950 utáni fejlődése külön feldolgozást kíván. Ehhez anyagot nyújt JUHÁSZ ANTAL: Rúzsza. (Tanyaközség a volt szegedi határban). Tiszatáj, 1969. 6. 512—529.

szakterület,⁴ s az is természetesnek látszik, hogy azzal szabad földhasználat társult. Szegeden az a sajátos, hogy az alsó- és a felsővárosi kaszálók övezete vált szállás-, illetve tanyaövezetté. Amennyire forrásaink lehetővé tették, kimutattuk a kaszálók használatát a 18. század első felében (takarmánytermelés és -tárolás, juhlegeltetés, állatteleltetés), hanasúlyozva, hogy a 18. század közepén, majd egyre fokozódó mértékben szántogatták is azokat. Így a szegedi kaszálóövezet vegyes használatúvá vált, akár Nagykőrös vagy Hódmezővásárhely „mezei kertek”-kel, tanyákkal megült határrészei.⁵

A dorozsmai redemptusok a 19. század elején a községtől 10—15 km-re fekvő üllési tanyaföldeknek egyötödét szántották, négyötödét kaszálólul használták, tehát tanyaföldjeiket a szegediekhez hasonló módon élték.

2. *Két jobbágyközségben*, Algyón és Kisteleken a 18. század utolsó harmadában *úrbéres földeken jelentek meg a szállási épületek*. Ez azért vált lehetségessé, mivel az úrbéres szántók nem voltak nyomásokra osztva, a jobbágyok egy tagban kapták meg telki állományukat, ezenkívül Algyón a jobbágyföldet elkülönítették a földesúri földektől. Arra a körülményre, hogy az úrbéri járandóság egy tagban történt kimerése lehetőséget nyújtott szántóföldi tanyák kiépítésére, nemrégiben OROSZ ISTVÁN hívta föl a figyelmet.⁶ A példák között a területünkről épp Algyót említi.

Az a sajátos, hogy a szaktudomány az utóbbi időig főleg nagymezővárosok, szabadalmas és kiváltságos területek tanyakialakulását tárta föl, s alig vizsgálta földesúri fennhatóságú települések tanyásodását. Föltehető, ebben közrejátszott az a korábban elterjedt nézet, amely a fordulórendszer széles körben meghonosodott földművelési rendszernek állította, amely köztudottan kizárja a tanyák meglétét. Legutóbb zömmel régi forrásokra hivatkozva (!) BARABÁS JENŐ fejtette ki, hogy az Alföld legnagyobb részén — és éppen a középső részein — nem volt nyomásrendszer, hanem az adatok egy ettől eltérő határhatalmi rendszerről tanúskodnak.⁷ Mindaz, amit az algyői szállásokról föltártunk, alátámasztani látszik Barabás következtetéseit és hanasúlyt ad WELLMANN IMRE figyelmeztetésének is: „Érdemes lenne sorra megvizsgálni azokat a falvakat, melyekben a jobbágyfelszabadítás előtt tanyák alakultak...”⁸ Tegyük hozzá: az I. katonai adatfelvétel 1920-as évek vége óta ismert térképlapjai mutatják, hogy a szállási épületek földesúri tulajdonú alföldi helységekben is behálózták a határ egy részét.

3. Különös gondot fordítottunk a *városi, községi testületek és az uradalom által haszonbérbe adott földeken kibontakozó tanyásodás* vizsgálatára, mivel eddig a település- és agrártörténeti kutatás ezzel alig foglalkozott. Legtöbb bérbeadott földje tájunkon Szeged városának volt, de ugyanígy hasznosította Kecskemét felső-pusztaszeri pusztáját, a Pallavicini uradalom az 1850-es évektől birtokának egyre több darabját és Kistelek előljárósága az 1920-as évekig köztulajdonban maradt legelőit. A bérbeadás indítékai és feltételei helyenként eltérőek voltak, de hamarosan szinte valamennyi haszonbéres földön tanyák keletkeztek — döntően azért, mert a haszonbérlők többsége azzal a szándékkal bérelt földet, hogy ott megtelepedjen, s mert az adott föltételek között a tanyás gazdálkodás a megtelepülő családok megélhetését részben vagy egészen biztosítani tudta. A bérlők meggyökeresedését segítette az a

⁴ Ennek a szerepét újabban BARABÁS JENŐ 1976. emelte ki. Ugyanerről MÁRKUS ISTVÁN 1943., RÁCZ ISTVÁN 1980. 107—111.

⁵ MÁRKUS ISTVÁN 1943., TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ 1961.

⁶ OROSZ ISTVÁN 1980. 186.

⁷ BARABÁS JENŐ 1982. 132—133.

⁸ WELLMANN IMRE 1982. 127.

körülmény, hogy a legnagyobb bérbeadó, Szeged városa, majd más területek is hosszú lejáratra: 10, 25 évre adták haszonbérbe pusztáikat.

RÁCZ ISTVÁN szerint „a bérleti rendszer a tanyás gazdálkodásban egészen a 19. század elejéig követhető vissza, de szélesebb elterjedéséről a század közepétől tudunk.”⁹ Megállapítása tájunkra is érvényes. A haszonbérbeadás a földhasznosításnak alapjában tőkés jellegű formája, amelynek révén a bérbeadó minden ráfordítás, beruházás nélkül jövedelemre tett szert és emellett a föld a tulajdonában maradt. Kecskemét túlnyomó többségben 50 kat. holdas pusztarészeket parcellázott, így az árveréseken jobbára tehető civisek, kereskedők, vállalkozó kisbirtokosok jutottak földhöz, akik meg tudták fizetni a jelentős összegű árendát. Szeged városa viszont már az első legelőárverésen, 1852-ben megengedte 5 holdas (!) pusztarészek bérbevételét, és a haszonbérbeadók egynegyede emellett tartott ki. A 19. század végére gyakorivá vált a 10 kat. holdas városi haszonbérlet, de gyenge homoktalajon és más körülmények miatt sokszor az is kevésnek bizonyult a család megélhetéséhez és a bérlőgazdaság fennmaradásához. A két város birtokpolitikájának településtörténeti következményei korunkig, mindenestre a termelősövetkezeti átszervezésig kitapinthatók voltak. Úgy látjuk, hogy a nagyobb birtoktestek kiosztásával Kecskemét adott biztosabb alapokat a tanyaépítéshez, a haszonbérbeadók termeléséhez — ugyanakkor Szeged városa felosztott közlegelőre számos törpebirtokosnak, szegényparasztnak tette lehetővé a letelepedést, az önálló gazdálkodást, ezzel bizonyos mértékig levezetve e rétegek földéhségét.

4. *Ötömös és Mérges pusztát a századfordulón* — több Duna—Tisza közti homokpusztához hasonlóan¹⁰ — *örök áron parcellázták*. Az 5—10 holdas parcellákat környékbeli szegény- és kisparasztnak, részben tőkeerős gazdák vásárolták meg. Túlnyomó többségük — jórészt kényszerűségből, mivel pár holdnyi földcsékjét, örökségét vagy városi bérletét eladta — rögtön megtelepedett és az elődöktől látott, tapasztalt módon, a természeti körülményekhez alkalmazkodva belterjes szőlőművelést és intenzív haszonállattartást valósított meg.¹¹

1903-tól Kecskemét városa áttért felső-pusztaszeri birtokának örök áron történő eladására. A 20. századi agrárstatisztikák szerint a szőlővel beültetett terület Felső-Pusztaszeren jóval kisebb részarányú volt, mint Ötömösön és Pusztamérgesen. Úgy látszik, nagyobb tanyásbirtokon az állattartás a szőlőtermesztésnél fontosabb üzemánknak bizonyult. A belterjes szőlőművelés — szegedi és dorozsmai példák nyomán — a homokpusztákon létrejött kis- és törpefarmokra, meg az úri birtokosok farmjaira volt jellemző.

A természetföldrajzi viszonyokon kívül fentiek is magyarázzák, hogy tájunkon a tanyáknak több változata, más terminussal élve: típusa alakult ki. A tanyatípusok vizsgálata külön elemzést kíván, amelyhez — ERDEI és BALOGH ISTVÁN nyomdokain haladva — figyelembe kell venni a gazdálkodást, az életmódot, a belterülethez való viszonyt és több más tényezőt.¹² Erre másutt szeretnénk visszatérni.

Ügyeltünk a megosztott településre vonatkozó, 18—19. századi forrásokból föltárt terminológia tisztázására, pontosabban arra, mi volt az egyes kifejezések — *telek, szállás, kaszálótelek, tугurium, szállási ház, tanya* — egykorú jelentéstartalma. E tekintetben vizsgáltatunk két, ide kívánczoló tanulsággal szolgáló:

⁹ RÁCZ ISTVÁN 1980. 137.

¹⁰ Így történt pl. *Illanacs* (Felsőterézhalom, ma Kéleshalom) parcellázása 1906-ban. L. *Szjrinkó István*: Primitív faltechnikák az illanaci tanyák népi építkezésében. *Cumania V. Kecskemét*, 1978. 143—144.

¹¹ A homokpusztákon települt tanyák gazdálkodásához *Für Lajos* 1980.

¹² E témakörhöz ERDEI FERENC 1942., BALOGH ISTVÁN 1965., JUHÁSZ ANTAL 1983.

1. A 18. századi forrásokban említett tugariumokat — ha jellegükre nincs utalás — nem szabad kizárólagosan földbe ásott kunyhónak, vagy kunyhószerű építménynek értelmeznünk, amint azt többen tették. A szegedi kaszálótelkeken a 18. század végén számos három osztatú ház, nagy számú szarvasmarhát, igazjóságot és juhot befogadó istálló állott, és ugyanezt adatolta a 18. század közepétől Hódmezővásárhely szállásairól SZENTI TIBOR.¹³ A kisebb szállásföldeken voltak félig földbe vájt *gunyhók* is (Vásárhely határában mindössze 25 gunyhót becsültek!), de az egykorú és pár évtizeddel korábbi forrásokban *tugarium*nak, *gazulán*ak nevezett határbeli építmények nagyobb része adataink szerint ház és istálló lehetett. Ez a 18. századi tartozéktelepek jellegét döntően érinti és a tájunkhoz hasonló birtoklási, földhasználati viszonyok között a források újraértékelésére int.

2. A szegedi tájra nézve nem látjuk érvényesnek azt az elhatárolást, mely szerint többen a megrészt állattartásra szolgáló határbeli telephelyet szállásnak, a már földművelő telepet és épületeit tanyának tekintik. Ezt a véleményt legutóbb a tanyarendszer kialakulását tárgyaló tanulmányában RÁCZ ISTVÁN így fogalmazta meg: „A település belső udvaraiból vagy ólaskertjeiből a gazdálkodás központját kihelyezték a határba (...) Ezt a területet a rajta levő építményekkel együtt nevezték szállásnak, míg az állattenyésztés jellege dominált, majd a földművelés térhódításával tanyának.”¹⁴ Az egész alföldi tanyarendszerre vonatkoztatott *megállapítása az újabb tanyairodalomban mint az állattartó szállás és a földművelő tanya szembeállítására szinte közhelyként köszön vissza*. Félreértés ne essék: a megosztott települések állattartó telephelyeit természetesen meg kell különböztetni azoktól a határbeli üzemektől, ahol a földművelés már meghatározó, elsődleges gazdasági ágazattá vált. Nem ezt vitatjuk, hanem arra szeretnénk a figyelmet főlhívni, hogy *a szállás-tanya terminusváltás Szegeden és környékén nem köthető össze a szállási illetőleg tanyai üzemek jellegének fent idézett változásával*. A szállás és a tanya fenti megkülönböztetését a dél-tiszántúli szóhasználat és gazdálkodás sem igazolja egyértelműen. Mindez arra int, hogy tudomány szakunknak — bármi célszerűnek látszó rendszerezés végett — tartózkodnia kell attól, hogy a paraszti múlt sok táji változatot fölmutató gazdasági folyamatait sémákba gyűrje. Olyan sémákba, melyeket a kutatás még nem igazolt kellően. A kérdés megítélésének az is sarkpontja, hogy az eltérő 18—19. századi forrásadottságok miatt vajmi nehéz egységesen, az egész Alföldre érvényesen megállapítani, meddig domináns egyik vagy másik üzemág a városok és falvakhatár belüli telepein. Az állattenyésztés és a szántóföldi művelés — mint ismert — együtt van jelen és szorosan összefügg az alföldi szállások és tanyák túlnyomó hányadán a 18. század második felétől, s a két üzemág arányát egy-egy településen csak aprólékos adatföltárással és elemzéssel lehet meghatározni. Erre még kevés helyen került sor.

*

Áttekintve a 18. század elejétől a 20. század közepéig zajló települési folyamatokat, úgy látjuk, hogy területünkön végig nyomon kísérhető a zárt településről (városból, faluból) a határba történő kirajzás, vagyis a megosztott települések kialakulása. Ez nem egyszerű „szóródás”, hiszen a tanyák lakossága Szegeden, Dorozsmán, Kisteleken hosszú időn át szoros kapcsolatba szerveződött a belterülettel, a legtöbb tanyai gazdának a belterületen volt háza, ahová öreg korára „hazament”, s oda tért be a piacozás, a vasárnapi mise után, vagy ügyes-bajos dolgait elintéztén. Ezek a tanyák tartozéktelepek voltak.

¹³ SZENTI TIBOR 1979/a

¹⁴ RÁCZ ISTVÁN 1980. 115.

Főleg a szegedi tanyafejlődés vizsgálatából kirajzolódik az a folyamat, ahogyan a tanyán élők kapcsolatai meglazultak a belterülettel, aminek a fokozatai: állandó kitepedés — megszűnik a belterületi ház birtoklása — nem az anyavárosba járnak keresztelkedni — esküdni — temetkezni stb. Ily módon *farmtanyák* alakultak ki, amelyek lakói egész életüket a tanyán élték, éltek le.¹⁵ Kutatóterületünk a farmtanyák kialakulására és változataira gazdag, részben föltárt, részben még ezután kimunkálendő példatárát kínálja.

Tanúi lehetünk annak is, hogy a megosztott település tartozéktanyáiról települt tovább a népesség más területekre, ahol újabb tanyai telepeket létesített. Ez a folyamat zajlott le, amikor a szegedi és a dorozsmai tanyaövezetből az 1850-es évektől felosztott szegedi közlegelőkre, haszonbéres földekre települtek. További népességszóródás a századfordulón és utána történt, amikor a homokpuszták (Ötömös, Mérges) parcellázásakor részben a szegedi bérföldek farmtanyáinak újabb nemzedéke, részben a tősgyökeres tanyaövezetek népfölöslege rajzolt ki, hogy megvesse lábát a sívó homokon. Így két-három nemzedék életében többszöri migrációra és újbóli tanyai megtelepedésre is találunk példát.

Közben földesúri, felsőbb hatóság által elrendelt telepítési akciók (Dorozsma, Kistelek, Sándorfalva) és újabb kori telekparcellázások eredményeként faluk, illetve falumagnak tekinthető települési központok (Ötömös, Pusztamérges) is keletkeztek és népességük egyre gyarapodott, de a tárgyalt időszak meghatározó települési folyamatának a kutatott tájon azt tartjuk, hogy a tanyás településforma változatai szinte valamennyi megművelhető földre kiterjedtek.

1949-ben területünkön közel 190 ezer ember élt, s közülük 76 909 volt külterületi lakos.¹⁶ Ha Szeged 83 ezer főnyi városi lakosságát nem vesszük figyelembe, kiderül, hogy az elemzés tárgyát nyújtó területen a népesség nagyobbik hányada — 106 238 fő közül 76 909, vagyis 72% — külterületen élt.

Összefoglalásul vegyük sorra, milyen tényezők tették lehetővé a tanyás település ilyen arányú kibontakozását.

1. A hódoltság alatt a táj Árpád-kori, középkori falvai Győ és Tápé kivételével elpusztultak. Utána az egykori települések pusztává vált határát szegedi, dorozsmai, kecskeméti lakosok és városi tisztségviselő nemesek használták illetve bérelték jószáglegelőnek. A birtokpercek még le sem zárultak, amikor a 18. század első évtizedeiben a szegedi polgárok szabad foglalással birtokukba vették az elpusztult Árpád-kori faluk (pl. Csorva, Kereset) határának egy-egy darabját és ott szállási gazdálkodásra kezdtek berendezkedni. A 19. század közepéig a szegedi, dorozsmai szállásföld- illetve tanyaövezetben és a kisteleki, algyői taksás jobbágyság által bírt úrbéri szántókon, kaszálókon állattartó-földművelő tanyák százai jöttek létre. De ott voltak még a több tízezer holdas közlegelők, amelyeket a helyi közbirtokosság külterjes állattartásra használt. A század derekán, vagy pár évvel később a legtöbb alföldi település egyszerre osztotta ki közlegelőit. Kutatóterületünkön a közlegelők kiosztása különböző időben és többféle módon történt. Mint ismertettük, Szeged, Kecskemét és a Pallavicini uradalom szakaszosan adta haszonbérbe pusztáinak egy-egy darabját, Kistelek az úrbéri per lezárultával, 1881 után, Dorozsma csak 1899-ben osztotta ki a közlegelői járandóságokat, Ötömös és Mérges pusztáinak parcellázására a századforduló éveiben került sor. Szeged városa még az 1920-as években is többezer, Kistelek előljárósága kb. 500 hold legelőt árvezetett el. Mivel a legelők kipercellázása 70—75 évig

¹⁵ A farmtanya Erdei Ferenc elfogadottnak tekintett meghatározása szerint állandó, kizárólagos otthona a benne lakóknak. (Erdei F. 1942. 116—118.) A kutatott táj farmtanyáiról JUHÁSZ ANTAL 1973. 90—92., Uő. 1976. 350., Uő. 1983.

¹⁶ KSH 1949. évi népszámlálás 11. Bp. 1951. 84—86.

elhúzódott, mindig volt fölosztani való föld újabb és újabb, földéhes, megtelepülni, kívánó parasztnak.

A táj településhálózatának a török hódoltság után maradt „hézagait”, a népességi „vákuum”-ot így újabb és újabb tanyai telepések, csupán az 1850-es évek elejétől 1925—26-ig három egymást követő nemzedék tagjai töltötték ki. Gondoljuk meg, mennyire másként alakul a táj tanyai településformája, ha a közlegelőket, homokpusztákat a múlt század derekán, egy-két évtized alatt mindenütt kiosztották volna.

Hasonlóképpen alakult a tanyásodás a Duna—Tisza köze több homokpusztáján, Kiskunhalas és Kiskunfélegyháza térségében, innen adódik, hogy a tanyák jellege, gazdálkodása a volt szegedi, dorozsmai, kisteleki külső határbeli tanyákéval hasonlóságot mutat.

2. A még megművelhető földterület viszonylagos bősége mellett a 19. század végi 20. századi tanyásodás fontos tényezője, hogy a tájon számottevő népfölösleg halmozódott fel. Ennek egyik összetevője a parasztcsaládok sok felé tapasztalt túlnépesedése, a másik az, hogy a régi tanyaföldek felaprózódása következtében a birtokos családok ivadékai egyre kisebb földhöz jutnak, végül sokan elszegényednek. Mind a törpebirtokossá süllyedt kisparasztok és gazdák, mind a szeégnyparaszt családok sarjai számára más keresetnél, munkaalkalomnál jobb életlehetőséget és — ami fontos — önálló egzisztenciát kínált a felparcellázott földek vétele vagy haszonbérlete vagy haszonbérlete. A körülmények, a táji adottságok nevelték vállalkozó szelleművé a vidék parasztságát. Ismert, hogy „szegedi föld”-ről a századforduló táján Halas, Majsa határába és távolabbi Duna—Tisza közti homokpusztákra is elvándoroltak, ahol négy-ötszörannyi földet tudtak megvenni, mint amekkorán korábban Szeged határában éltek.¹⁷

Ez a paraszti „népfölösleg” mindig oda áramlott, ahol újabb pusztát parcelláztak: 1852-ben, majd a 80-as évektől ismétlődően a szegedi közlegelőkre, a századfordulón a dorozsmai járásföldre, Ötömörsre, Mérgekre, majd több hullámban Felső-Pusztaszerre. Így a tájon belül jelentős migráció bontakozott ki, de a területünkkel szomszédos településekről — pl. Tömörkény, Mindszent, Hódmezővásárhely határából — is számos család települt tájunkra. E migrációs folyamatok tényét, gazdasági-társadalmi hátterét ismerjük, alapos föltárásuk azonban még családtörténeti és anyakönyvi kutatásokat tesz szükségessé.¹⁸

3. A viszonylagos „földbőség”¹⁹ lehetővé, a paraszti népfölösleg szükségessé tette az addigi pusztákra történő kirajzást — de a legelőkön való tanyaépítés azért folyt és folytatódott, mert ott megtelepülni az adott időben érdemes volt, vagy — némelyekben — azt a reményt keltette, hogy érdemes. Az 1850-es, majd a 70-es évek gabonakonjuktúrái, a belterjesülő állattartás lassan javuló feltételei, a baromfi, a homoki szőlő és gyümölcsfajták jó értékesítési lehetőségei biztosították a megtelepülő gazdálkodásának jövedelmezőségét. A szegedi, a félegyházi, a kisteleki és 1919 előtt a szabadkai piac jó felvevőhelye volt a tanyai termékeinek. Némelyeknek a gyarapodás, másoknak a szolid megélhetés, az önállósá válás lehetőségét nyújtotta a tanyai gyökérverés. Ahol pedig a kis földterület, vagy a szűkös termés (pl.

¹⁷ BÁLINT SÁNDOR: Szegediek Bács-Kiskun homokján. Cumania II. Kecskemét, 1974. és saját gyűjtés.

¹⁸ A Duna—Tisza közti migráció kutatására 1986-ban a Bács-Kiskun és a Csongrád megyei múzeumi szervezet kilenc munkatársának részvételével munkaközösség alakult. Az OTKA támogatásával folyó kutatás első eredményeiről a munkaközösség tagjai 1989 novemberében adnak számot. A konferencia előadásait 1990-ben megjelentetjük.

¹⁹ A földbőség azért tekinthető viszonylagosnak, mivel a termelő parasztok kezén kevés a föld — a szabad földterület valójában városi, községi testületek, így pl. a közbirtokosság birtokában és használatában volt.

aszály miatt) miatt a család megélhetése nem volt biztosítva, ott a családfő és a legényfiúk részes munkára szegődtek, vagy részes föld művelését vállalták. A paraszti réteg ződés és a munkaalkalmak, kereseti viszonyok összefüggéseinek tárgyalása szétfezítené dolgozatunk kereteit, ezért csak annyit jegyzünk meg, hogy a szegedi tájon is — rendszerint nagyobb volt a munkaerő kínálata, mint a kereslete. Ezért a tájról számos arató- és cséplőrészes járt el tiszántúli — főleg hódmezővásárhelyi — nagygazdákhöz és uradalmakba, és kukoricát törni az észak-bácskai falvakba.

A 19—20. századi Szeged környéki tanyafejlődés — éppúgy, mint a 17—18. századból az Alföld sok helyéről adatolt „szállásföldek rendszere”²⁰ — gazdasági szükségszerűségnek mutatkozik. Bizonyosra vehető, hogy a tanyát épp ezért nem tudta a hatalom és a közigazgatási apparátus rendelettel megszüntetni sem az 1780-as, sem az 1850-es években, sőt az 1950—60-as években sem. — A tanyafejlődés kutatása ezen a ponton napjaink település- és agrárpolitikája számára is tanulságot nyújt a tanyarendszer létét, sorsának alakulását elsősorban gazdasági tényezők határozzák meg. Ott, ahol — és amíg — a tanyai gazdaságban kifizetődően folytatható állattenyésztésre és növénytermesztésre az országnak, a népgazdaságnak szüksége van, a tanya korlátozással, rendelettel nem szüntethető meg. Mert ha termékeire igényt tartanak, a tanyai gazdaság szükségszerűen „újratermelődik.”

A fentiek a települési folyamatoknak a gazdasági élettel, a demográfiai helyzettel és a természetföldrajzi körülményekkel való szoros összefüggését támasztják alá.

(A tanulmány 1983—84-ben készült. Lektorálás, kiegészítések után anyagát 1988—89 telén zártam le.)

²⁰ BARABÁS JENŐ 1982. 133.